

7639

د.
۱
۱۸۸
سید

سید محمد

www.kotab.ir

تاریخ علوم و معارف اسلامی

در عهد حفصیان

دکتر محمد رضا شهیدی پاک

سرنامیه	شهبازی پاک، محمد رضا، ۱۳۹۱
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ علوم و معارف اسلامی در عهد حفصیان / محمد رضا شهبازی پاک
مشخصات نشر	قم: سرای کتاب، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	۱۸۸ ص
سایک	۹۷۸-۶۰۰-۹۸۸۰-۴۱-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	حفصیان - تاریخ
موضوع	علوم اسلامی - تاریخ
زده بدی کنگره	۱۳۹۱ ۳ ۲ ۲۵۹ DT
زده بدی دیوبند	۵۶۱۱۰۳
شماره ثبت‌نامی ملی	۵۳۸۰۰۳

انتشارات سرای کتاب

تلفن: ۰۹۱۰۷۷۱۶۱۸۷

شناسنامه:

عنوان کتاب: تاریخ علوم و معارف اسلامی در عهد حفصیان

مولف: محمد رضا شهبازی پاک

ناشر: سرای کتاب

تیراژ: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: چاپ اول / ۱۳۹۷

قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

همه حقوق مادی و معنوی متعلق به مولف است

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۷
مقدمه.....	۸
باب اول: علوم عقلی در افریقیه دوره حفصیان:.....	۱۲
فصل اول: رشد و رکود علوم عقلی در دوره حفصی.....	۱۲
فصل دوم: علوم تعلیم - حساب - هندسه - جبر.....	۱۳
فصل سوم: علم هیئت و نجوم.....	۲۲
فصل چهارم: علم جغرافیا.....	۲۵
فصل پنجم: علم مکانیک در عصر حفصیان در افریقیه.....	۲۶
فصل ششم: علم منطق در دوره حفصی.....	۲۸
فصل هفتم: فلسفه و کلام در دوره حفصیان در افریقیه: تحول فلسفی - کلامی در دوره حفصی.....	۳۴
فصل هشتم: اصول فقه و اصول دین کلام اصلین (اصول دین، اصول فقه) - اصلین:.....	۵۶
باب دوم: پزشکی در شمال آفریقا (افریقیه...) عصر حفصیان - طب تونس در دوره حفصی.....	۶۹
فصل اول: نگاهی اجمالی به طب در افریقیه پیش از عهد حفصی.....	۶۹
فصل دوم: مکاتب و مدارس طب در دوره حفصیان در افریقیه:.....	۷۰
فصل سوم: امراض شایع در افریقیه دوره حفصی - وبا.....	۷۷
فصل چهارم: تشکیلات اداری و تأسیسات طبی در دوره حفصی: مارستان و دمنه.....	۸۱
فصل پنجم: دست آوردهای طب تونس عهد حفصیان.....	۸۴
فصل ششم: صیدلیه - دارو شناسی - دارو سازی و نسخه:.....	۸۸
فصل هفتم: اوج توسعه طب جنسی در عصر حفصیان.....	۹۲
فصل هشتم: چند تن از اطباء مشهور افریقیه.....	۹۳
باب سوم: علوم ادبیات در دوره حفصی.....	۹۶
فصل اول: علم نحو در عصر حفصیان.....	۹۶
فصل دوم: ویژگی های کلی ادبیات حفصی - ادبیات به عنوان علم.....	۹۹
باب چهارم: علوم غریبه - مطالعه وجه تاریک تاریخ علوم و تمدن اسلامی:.....	۱۲۱
فصل اول: علم اسرار الحروف و سمیا:.....	۱۲۱

فصل دوم: علم حروف - ابن خلدون علوم غریبه، اسرار الحروف :.....	۱۲۲
فصل سوم: کیمیا و دیدگاه ابتکاری ابن خلدون در نقد و رد کیمیا :.....	۱۲۳
باب پنجم: الهیات - علوم دینی :.....	۱۲۵
فصل اول: علوم قرآنی :.....	۱۲۵
فصل دوم: علم حدیث در دوره حفصیان: گرایش به حدیث و متون حدیثی در دوره حفصی.....	۱۲۹
فصل سوم: علم فقه و مبانی حقوق اسلامی عصر حفصیان - تحولات فقهی دوره حفصی.....	۱۳۴
فصل چهارم: علم تاریخ در عصر حفصیان - مدرسه تاریخنگاری افریقیه.....	۱۴۶
باب ششم: علوم تربیتی در دوره حفصیان: صنعت تعلیم و تربیت.....	۱۶۲
فصل اول: نقش بنی حفص در توسعه آموزش و نهادهای آموزشی در افریقیه :.....	۱۶۲
فصل دوم: شناخت متن درسی و مسایل مربوط به آن در دوره حفصیان :.....	۱۶۳
فصل سوم: شیوه درست تعلیم و تربیت و آموزش از دیدگاه ابن خلدون.....	۱۶۴
فصل چهارم: سند تعلیم و تربیت افریقیه.....	۱۶۴
فصل پنجم: آثار مهاجرت اندلسی و رواج علوم تربیتی اندلسی در افریقیه :.....	۱۶۵
باب هفتم: علم شناسی و تقسیم بندی علوم در عصر حفصیان:.....	۱۶۶
فصل اول: محدوده علوم و معارف اسلامی در دوره حفصی.....	۱۶۶
باب هشتم: علوم نظامی از نارنجک دستی فاطمیان تا باروت و توپ و پرتابه عصر حفصیان در افریقیه :.....	۱۷۰
منابع:.....	۱۷۲

پیشگفتار

پیدایش و توسعه علوم و ویژگی کالبدی هر تمدنی است. تمدن ایرانی و رومی و هندی و مصری و... در ادوار مختلف به تأثیری است که در پیشبرد و ترقی علم گذاشته است، و هر دولت و ملت به میزان این اثرات شناخته شده است. تاریخ علم از دروس مستقل مورد تحقیق و مطالعه در مراکز آموزشی و پژوهشی است. دولت ها و ملل براساس خدمات آن ها به تاریخ علم دسته بندی شده اند و درجه بندی آن ها بر اساس مراتب تولیدات علمی و معارفی است. صاعد اندلسی در طبقات الامم این تقسیم بندی ملل را بر اساس سابقه در تاریخ علم نشان داده است. گزارش بعدی در مورد سیر ملل اسلامی در تولیدات علمی از ابن خلدون نخست وزیر دولت حفصیان است. او در مقدمه ای بر العبر، سیر تاریخی گردش علم و معارف در جهان اسلام را به نمایش گذاشته است. در این سیر که از دولت رسول خدا ص تا دولت حفصیان در افریقه است. دولت حفصیان آخرین مرحله تکامل علوم و معارف اسلامی است. پژوهش حاضر علوم و معارف اسلامی در دوره حفصیان در افریقه را مورد بررسی و تحقیق قرار داده است. این پژوهش بیانگر مرحله ای بنیادین در تاریخ علم بشری است زیرا ابن خلدون و قصادی و ابن البنا و ابن سبعین و محی الدین عربی و ابن اندراس معروف به ابن سینای دوم در ادوار آن وجود دارد. که آثار آن ها نقش کالبدی در علوم ریاضی و عقلی و فلسفه و عرفان و تاریخ و جامعه شناسی و علوم غریبه در ادوار تاریخ علم جهانی و تاریخ علوم و معارف اسلامی داشته است. تولیدات علمی عصر حفصیان بسیار گسترده است از نخستین تلخیص آثار طبی ابن سینا و آثار بونی در علوم غریبه و آثار ابن عربی و ابن سبعین و ابن خلدون که هنوز مورد استفاده است در زمینه علوم نظامی، اولین کتاب نظری در زمینه توپ را ابراهیم بن غانم در تونس به زبان اسپانیایی نوشت. این کتاب «العز و الرفعه و المنافع للمجاهدين في سبيل الله بالمدافع» نام داشت.

مقدمه

محدوده جغرافیایی حفصیان (۶۲۵-۹۸۳): افریقیه محدوده جغرافیایی سلطنت

حفصیان :

حفصیان از قبیله هنتاته، (ابن خلدون، العبر، ۱۹۹۹، ۱۲، ۵۶۲، ریاست شیوخ موحدین در دوران خلفای موحدی با قبیله هنتاته بود.) در مغرب اقصی بسر می بردند، با ظهور ابن تومرت به او پیوستند و بدنبال فتوحات موحدین در مغرب و آندلس پراکنده شدند. و مدت مدیدی امور اشبیلیه (مراکشی - المعجب، ۱۹۹۸، ۱۵۷؛ ابن خلدون ۱۹۹۹، ج ۱۲، ص ۵۲۰) و قرطبه و نواحی آن را بعهده داشتند. با انتقال کامل قدرت در افریقیه به خانواده حفصی، آن ها دولت خود را در این منطقه بنیاد نهادند. از طرابلس و افریقیه و الجزائر شرقی (جزائر بنی مرغنه، ابن فضل الله، ۲۰۰۲، مسالك الابصار، السفر الرابع، ص ۱۳۹، مراکشی ۱۹۹۸، ص ۲۵۳) به عنوان محدوده حکومت حفصی یاد کرده اند. عبدالواحد مراکشی (مراکشی ۱۹۸۸، ص ۲۵۰) اولین حد شرقی مملکت افریقیه را طرابلس و حد غربی آن را تدلس در مغرب اوسط است (ابن فضل الله، ۲۰۰۲، مسالك الابصار، السفر الرابع، ص ۱۳۸) حد شرقی بلاد افریقیه «برقه» (مؤلف مجهول ۱۹۸۶ الامتبصار، ص ۱۱۰) و حد غربی آن را «قُسطنطنیه الهواء» امروزه قسطنطنیه نام دارد (مراکشی ۱۹۹۸، ص ۲۵۳، ۲۵۱، ۲۵۰، ۲۵۲) نامیده است. لنون افریقی جغرافی دان و مورخ معاصر دوره حفصی به طور مفصل به وصف آفریقا پرداخته و آن را به چهار مملکت تقسیم کرده است، از جمله ممالکی که او وصف کرده، سرزمین تونس دوره حفصی است. وی از بجایه، قسطنطنیه و طرابلس الغرب و الزاب به عنوان چهار استان بزرگ تونس، کشور حفصیان نام برده است. (لنون ۱۹۸۳، وصف افریقا، ج ۴، ص ۴۶؛ ج ۱، ص ۳۱) در تمام دوره حفصی، تونس پایتخت حفصیان از موقعیت ممتازی در صحنه سیاسی و فرهنگی و علوم و معارف در مغرب و مدیترانه برخوردار شد. عمری، (ابن فضل الله، ۲۰۰۲ السفر الرابع، ص ۱۳۸، ۱۳۹) قلتشندی (قلتشندی، بی تا، صبح الاعشی، ج ۵،

ص ۱۰۳). و ابن خلدون دو مورخ معاصر دوره حفصی شهرهای افریقیه را ذکر کرده اند. (ابن خلدون ۱۹۹۹، ج ۱۱، ص ۲۰۰، ۱۹۹، ۲۰۴). تُونُس. (Tunis) قرطاجنه، (carthage) قابس، (Gabes) صفاقس، (Safax) مهدیه، (Mahdiyyeh) سوسه، (Sousse) قیروان، (Kairouan) بنی زرت، (نُزرت، قلفشندی، صبح الاعشی، ج ۵، ص ۱۰۵؛ بیزرت، مصاحب، ج ۱، صص ۱۰۵) جربه، (Djerba) بونه، (Boncheh) قسطنطینه، (Quacentina) و بجایه (Bejaia) و طرابلس (طرابلس به زبان رومی به معنی سه شهر است، تیجانی، ۱۹۸۱، ص ۲۷۱)... را از شهرهای بزرگ تحت حاکمیت حفصی ها شمرده اند. مراکش ۱۹۹۸، ص ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲). از آغاز استقلال حفصیان در افریقیه تا چند دهه، نفوذ آن ها در آندلس حفظ شد و امرانی، چون ابوسعید عثمان بر جِیان و بلنسیه و ابو عمران موسی بر المریه، حکومت کردند. (ابن ابار، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۷۹). اما با شدت گرفتن عملیات استرداد آندلس توسط مسیحیان حفصیان، نفوذ خود بر آندلس را از دست دادند.

تاریخ سیاسی سلسله حفصیان : سیمای اجمالی دولت حفصیان (۶۲۵هـ-۹۸۳هـ) - ۱۵۷۴م-۱۲۳۹م): حفصیان وارث امپراطوری موحدان :

دولت موحدین، دولتی دینی و بسیار متعصب (مراکش ۱۹۹۸، المعجب: ۱۳۲). بود، که بر اساس شعار مهدویت، (بیدق، ۱۹۲۸ اخبار المهدی، ص ۱۶) امپراطوری، (History of the islamic people, P 211) بزرگی را ایجاد و حدود یک قرن بر سراسر مغرب (ذهبی، ۱۹۸۵، دول الاسلام، ص ۲۷۰، ۲۰۶، ۳۲۲؛ زرکشی، ۱۹۶۶، ص ۸؛ مراکش، ۱۹۹۸، ص ۱۴۹؛ الحلل الموشیه، ص ۱۵۷، ص ۱۶۱) و بخش اعظم آندلس حکومت کرد. دولت حفصی که خود را وارث موحدین می دانست، نیز کوشید تا آخرین لحظات صبغه دینی خود را حفظ کند. (تیجانی، ۱۹۸۱، الرحلة التیجانیه، ص ۲۰۳). حضور جد اعلای خاندان حفصی (ابن ابی ضیاف، ۱۹۸۹ اتحاد، ص ۱۹۳؛ ابن خلدون ۱۹۹۹، ج ۱۲، ص ۵۱۲) در عالترین رکن عقیدتی (بیدق، اخبار المهدی، ص ۳۳، افراد دو قبیله هنتاته (قبیله حفصی ها) و قبیله یتملل (قبیله ابن تومرت) بر مجلس اعلای شیوخ موحدین سلطه داشتند. (ابن عذاری مراکش، ۱۹۸۳، بیان المغرب، ج ۳، ص ۲۶۵). این دولت حاکی از حضور فعال و بسیار بالایی است که افرادی از آن ها در پیدایش (الحلل الموشیه، ص ۱۴۶؛ زرکشی، ص ۶، ۱۵) و ادامه حیات (ابن خطیب احمد بی تا، الفارسیه،

ص ۱۰۲؛ ابن خلدون ۱۹۹۹، ج ۱۲، ص ۵۱۲، ۵۰۵، ۵۷۹؛ ابن ابی ضیاف، ۱۹۸۹، ۱۹۳، ابن ابار، ۱۹۸۵، الحلة السیراء، ج ۲، ص ۲۷۹، افراد خاندان حفصی مشاغل مهمی را در اشبیلیه و شهرهای غرب آندلس بعهده داشتند، (ابن خلدون ۱۹۹۹، ج ۱۲، ص ۵۲۰، ۵۲۱). و سقوط (اختلاف خونین بین دو طائفه از قبیله هنتاته یعنی بنی حفص و بنی توجین، کمر دولت موحدی را شکست. حمیری، از این اختلاف، به اختلاف بین بنی امیه و بنی هاشم یاد کرده است (حمیری، ۱۹۸۴، روض المعطار، ص ۱۷۵؛ ابن ابار ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۹۳، لنون، ۱۹۸۳، وصف افریقیه، ج ۲، ص ۲۸). دولت موحدین داشته اند. این تعصب و سرسختی نسبت به مبانی اعتقادی موحدین بویژه (بیدق ۱۹۲۸، صفحات متعدد؛ مراکشی ۱۹۹۸، ص ۱۳۲). نسبت به «مهدویت» بنیانگذار موحدین، و اعتقاد به توحید واقعی، شعار همواره مورد قبول حفصیان قرار گرفت و آن ها به همین بهانه در افریقیه اعلام استقلال کردند. کتاب الفارسیه، در مورد وحدت اعتقادی این دو دولت می نویسد: (ابن خطیب احمد بی تا، ص ۱۰۸). «کلمة التوحید مؤمنیه (منسوب به عبدالمؤمن جانشین ابن تومرت، پایه گذار دولت موحدین و حفصیه)».

توسعه دور جدیدی از علوم و معارف اسلامی در عهد حفصیان:

سهم بالای حفصیان در فرهنگ و تمدن اسلامی در تحولات کمی و کیفی آموزشی، فرهنگی، علمی بویژه نقش بنی حفص در گسترش آموزش و نهادهای آموزشی در افریقیه عهد حفصی دوره ای کم نظیر از تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی است و بسیار چشمگیر و قابل مشاهده است. در عهد حفصیان پیشرفت های قابل توجهی در عرصه علوم و معارف اسلامی و طب و علوم عقلی حاصل شد. سیر و رشد تصوف از موحدین تا حفصیان از پدیده های انسانی غرب اسلامی است که با ظهور محی الدین عربی شیخ اکبر همراه است. مدارس تصوف عصر حفصیان بر همه عرصه های زندگی سیطره داشت و این چهره ای ماندگار از فرهنگ دوره حفصی است. تشکیلات اداری حفصی ها که استمرار و توسعه سازمان دولت موحدین بود از انسجام برخوردار بود و به همین دلیل برقراری نظم و امنیت و آرامش در طی مدتی مدید از دست آوردهای دولت حفصی در افریقیه است. ابن خلدون، قَلْصادی، ابن سعین، ابن آندراس، ابن عرفه، بُزْزَلی، تیفاشی از بزرگان علم و فرهنگ دوره حفصی بودند که سهم بسزایی در فرهنگ و تمدن اسلامی دارند. در عهد حفصی توسعه و عمران به ویژه عمران تونس پایتخت جدید افریقیه با پیدایش سبک ترکیبی خاصی از

معماری اسلامی همراه شد. ادبیات و هنر موسیقی نیز در دوره حفصی از رونق فوق العاده برخوردار شد. پژوهش حاضر، تاریخ‌نگاری یک مورد از جلوه‌های فرهنگ و تمدن اسلامی است که در افریقیه بوجود آمده است. پژوهش، ارایه شکل کاملی از علوم و معارف اسلامی است که در قرون وسطی یوسیله چندین دولت اسلامی شکل گرفته است و آخرین مرحله توسعه را در عهد حفصیان نشان داده است.

وجه اهمیت جهانی و منطقه ای افریقیه در انتقال فرهنگ و تمدن اسلامی به اروپا در مدیترانه غربی:

افریقیه برای همه دولت‌هایی که در غرب جهان اسلام قدرت را بدست می‌گرفتند از اهمیت بسیار بالای سوق الجیشی برخوردار بود؛ لذا دولت موحدین برای حفظ آن جا هزینه هنگفتی را تحمل کرد. حفصیان با تاسیس دانشگاه زیتونه در تونس مرکز تحقیقات در علوم شدند که نخستین محصول آن قسطنطین افریقی (۱۰۲۰-۱۰۸۵) است که با حمل تجارب پژوهشی و آموزشی خود به ایتالیا باعث تاسیس نخستین مرکز آموزشی به سبک اسلامی در سالرنو شد. مدرسه طب سالرنو نخستین دانشگاه در اروپا نتیجه مساعی افریقی فارغ التحصیل جامع زیتونه است. به نوشته هونکه علم پزشکی اسلامی ارثیه تمدن اسلامی چون رودی حیاتبخش از تونس به سراسر اروپا جاری شد.